

קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל

אריז' סבאע'ח'ורי

המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

הפרדיגמה של קולוניאליזם התיישבותי (settler colonialism), שהתגבשה לראשונה בשנות השישים של המאה העשרים, סמוך לתהליכי הדה-קולוניזציה במזרח התיכון ובאפריקה, הייתה בשימוש בעבר גם בהקשר של הקולוניזציה הציונית בפלסטין. שורה של חוקרים – ובהם פאייז סאיע', ג'ורג' ג'בור, ג'מיל הלאל, עבד אלווהאב אלמסירי, רוזמרי סאיע' ומקסים רודינסון' – השתמשו במונח קולוניאליזם התיישבותי להגדרת המציאות שהתהוותה בפלסטין, אולם הגישה לא קנתה לה שביתה בדיון האקדמי הכללי. בעשור האחרון אנו עדים לשובה של הפרדיגמה: היא חודרת ללב הדיון האקדמי והפוליטי, בין היתר הודות לעבודותיהם של תיאורטיקנים כמו פטריק וולף (Wolfe 1999; 2016), קרוליין אלקינס וסוזן פידרסן (Elkins and Pedersen 2005) ולורנצו וראצ'יני (Veracini 2010), ובעקבות מאבקהם המחודשים של עמים ילידיים ברחבי העולם. מאמר זה ממקם את החזרה הזו בהקשר של ישראל: הוא מצביע על הרלוונטיות המובהקת של המושג קולוניאליזם התיישבותי (الكولونيالية الاستيطانية) להבנת המפעל הציוני, ובתוך כך בוחן את התפתחותה של הפרדיגמה באקדמיה הישראלית באמצעות התמקדות בשתי הזירות העיקריות שבהן נוסחה

* אני מבקשת להודות לאיתן בר-יוסף על עריכתו, הצעותיו והערותיו מאירות העיניים; לגדי אלגזי על קריאתו המסורה ועל הערותיו הנוקבות; ולאורנה יואלי-בנבנישתי ולנחמה ברוך על הסיוע בעריכת המאמר.

1 Sayegh 1965; Jabbour 1970; Rodinson 1973 [1967]; Abu Lughod and Abu-Laban 1974; Hilal 1976; Elmessiri 1977; Sayigh 1979

ביקורת חריפה על הציונות ועל גרסתה הרשמית לאירועי 1948 – הסוציולוגיה בישראל² והדיסציפלינה ההיסטורית.

בתיאור ההתפתחות הזו שזורים שלושה טיעונים מרכזיים. ראשית, אטען כי הופעתה המחודשת של פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי בהקשר המקומי נעוצה בתמורות שהתחוללו בפוליטיקה הפלסטינית בישראל, ובעיקר במעבר משיח פוליטי המקדם "שתי מדינות לשני עמים" אל קריאת תיגר על אופייה היהודי של מדינת ישראל. קריאת תיגר זו הפציעה באמצע שנות התשעים בתביעה להפוך את מדינת ישראל למדינת כל אזרחיה, כתביעה בחזרה של הפלסטינים למולדת (reclaiming the homeland, المطالبة باسترداد الوطن), בדרישתם לכלול את שיבת הפליטים כחלק מ"השיח הפוליטי הרשמי"³ שמנהלים הפלסטינים בישראל עם מדינת ישראל, ובהצבת הנכבה במרכז תודעתם ההיסטורית והפוליטית. שנית, בניגוד למגמות כמו פוסט-ציונות, ההיסטוריונים החדשים, הסוציולוגיה הביקורתית והתיאוריה הפוסטקולוניאלית – שהתמקדו באירועי 1948 או בביקורת על ההגמוניה האשכנזית – האימוץ המחודש של פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי איננו מונהג בידי חוקרים יהודים ישראלים אלא מדובר בפרויקט מחקרי שמובל בעיקר על ידי חוקרים פלסטינים אזרחי מדינת ישראל ומרכזי מחקר פלסטיניים בישראל. שלישית, חוקרים ביקורתיים ופוסט-ציונים, שחקרו את הסכסוך במסגרת הפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית, נטו בדרך כלל לתאר את ההיבט הקולוניאלי של היחסים בישראל כמרכיב בהיסטוריה של המקום בעבר ולא כהליך מתמשך בהווה. יתר על כן, המחקרים הקודמים נטו להתמקד בתנועה הציונית, בישראלים ובמעשיהם, והפלסטינים כמעט נעדרו מהניתוח או נותרו מחוץ לו. הגל המחקרי החדש, לעומת זאת, מתאפיין בחזרת הפלסטינים להיסטוריה – לא רק כקורבנות אלא כשחקנים היסטוריים, שהתנגדותם לפרויקט הציוני לקחה חלק בעיצובו, והן להיסטוריוגרפיה, כחוקרים מעורבים. כאן, כפי שאטען בסוף המאמר, עולה האפשרות להתפכחות המבט ולהפיכתן של הציונות ושל ישראל לאובייקטים של מחקר מנקודת מבטם של קורבנותיהן הפלסטינים.

2 הבחירה במונח הזה (ולא ב"סוציולוגיה ישראלית") נועדה לכלול בדיון גם חוקרים פלסטינים ויהודים, אשר מחזיקים באזרחות ישראלית, יודעים עברית, אבל לא דווקא מגדירים את עצמם כחוקרים ישראלים. מרביתם השלימו תואר אקדמי אחד לפחות באוניברסיטאות הישראליות, חלקם מתגוררים בחו"ל או בשטחים הפלסטיניים שנכבשו בשנת 1967 ועובדים במוסדות אקדמיים בצפון אמריקה ובאירופה או במרכזי מחקר ובאוניברסיטאות פלסטיניות בגדה המערבית. רובם שומרים על זיקה מסוימת לאקדמיה הישראלית או לחברה הפלסטינית בישראל.

3 באומרי "השיח הפוליטי הרשמי" אני מתכוונת לדרישות ולאג'נדה הפוליטית שפיתחו המפלגות, התנועות הפוליטיות וארגוני החברה האזרחית במרחב הציבורי ובמסגרת מערכת היחסים עם מדינת ישראל; זאת לעומת "השיח הפוליטי הלא רשמי", שהתקיים במשך שנים רק במרחב הפרטי לכאורה: במשפחה, בשירה, בספרות ובאמנות. במרחבים אלה הנכבה והפליטים היו נוכחים תמיד. ראו Sabbagh-Khoury 2010.

פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי וישראל

פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי איננה תיאוריה מגובשת אלא מסגרת פרשנית של אנלוגיות היסטוריות מצטברות, המאפשרת לבחון שורה של חברות שהתעצבו מהעת החדשה המוקדמת ועד היום כחברות מתיישבים, כגון ארצות הברית, אוסטרליה, קנדה, ניו זילנד ואלג'יריה. הפרקטיקות ההתיישבותיות משתנות מחברה לחברה ומהקשר היסטורי אחד למשנהו, אבל הדינמיקות של התהליכים הקולוניאליים הן בנות השוואה. פרדיגמה – ובוודאי פרדיגמה שמשתמשים בה בהקשרים שונים – אינה מסגרת קוהרנטית ואינה מונוליתית. נוסף על כך, "חזרה" לעולם אינה חזרה למקור. חזרתו של הקולוניאליזם ההתיישבותי אינה מעידה על הומולוגיה בינה ובין המחזור הקודם, אולם אפשר לומר ברמה סבירה של ביטחון כי המשותף לכל השימושים הוא ניסיון לתקן את השימוש המעורפל לעיתים במושג הרחב יותר, קולוניאליזם, כדי להדגיש מאפיינים ייחודיים של תהליכי קולוניזציה, שבמרכזם לא רק התפתחות יחסי שליטה וניצול, אלא מגמה לדחיקתם של הילידים והחלפתם בידי אוכלוסייה מתיישבת.⁴

בתהליכי קולוניאליזם התיישבותי, קבוצה של מהגרים – שלרוב יש לה זיקה למטרופולין – משתלטת על מרחב המאוכלס בקבוצה ילידית, וכך המאזן הדמוגרפי בין האוכלוסייה המתיישבת לבין האוכלוסייה הילידית משתנה בהדרגה לטובת הראשונה בעקבות הפעלת מנגנוני נישול, גירוש או הכחדה. מוקד הלימודים הקולוניאליים הוא קודם כול ביחסים בין המטרופולין לבין הפריפריה הקולוניאלית. פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי, לעומת זאת, מתמקדת בתהליכי השינוי בחברות המתיישבים, בדינמיקה של היחסים בינם לבין יושבי המקום ובתהליכי יצירת מדינת מתיישבים באמצעות מיסוד זכויות היתר של המתיישבים והתמסדות ההבחנה בין מתיישב לבין יליד בקולוניה ההתיישבותית (Elkins and Pedersen 2005) – מאפיינים שההיסטוריוגרפיות הלאומיות והאימפריאליות לא הצליחו בדרך כלל לזהות ולתאר (Veracini 2010).

בניגוד לפרדיגמות של קולוניאליזם מינהלי (administrative colonialism) או קולוניאליזם של ניצול משאבים (extractive colonialism), העוסקות בהכפפה הפוליטית והכלכלית של האוכלוסייה הילידית, פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי מתמקדת בתהליך הניכוס ברה־הקיימא של הקרקע ושל משאבים חיוניים אחרים על ידי המתיישבים (Lloyd 2012, 66). לפי פטריק וולף, "הגיון המחיקה" (logic of elimination) של הילידים – כלומר החלפתם בידי המתיישבים וניכוס אדמתם – הוא מרכיב קריטי בפרויקטים של קולוניאליזם התיישבותי שמטרתם היא יישוב קבע. לדבריו, "הפלישה היא מבנה ולא אירוע: המתיישבים באים כדי להישאר" (Wolfe 1999, 2).

4 יש הטוענים כי קולוניאליזם התיישבותי הופיע לראשונה במחצית השנייה של המאה השש־עשרה (Piterberg 2013); אחרים מצביעים על דוגמאות היסטוריות קודמות (אלגזי 2017).

כפי שנראה, הפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית מציעה מושגים וכלים אנליטיים שיכולים להעשיר את הבנת מקרה המחקר של ישראל. גם הפרויקט הציוני היה כרוך בהעברה של קבוצת מהגרים מאירופה למרחב המאוכלס בילידים, בהשתלטות על אדמותיהם ובדחיקתם ממקומם. בשלביו הראשונים התבסס הפרויקט על רכישת אדמות, תהליך שהואץ עם כיבוש פלסטין בידי האימפריה הבריטית ועם השלטת הסדרים משפטיים חדשים. תהליך אלים זה נתקל בהתנגדות הפלסטינים; פעם אחר פעם נאלצו המתיישבים להשתמש בכוח כדי לסלק את הפלסטינים מן הקרקע, בין באמצעות סיוע מהשליט הבריטי ובין בכוחות עצמם (סבאע' ח'ורי 2015). עם זאת, תהליך רכישת האדמות במסגרת האימפריה הבריטית ובתנאי המנדט חייב לשלם פיצויים לילידים שישבו על האדמה ולהשיג את הסכמתם לפינוי. מהלך ההשתלטות היה אפוא הדרגתי; אף על פי כן, כשבעים כפרים פלסטיניים נעלמו לפני 1948 במהלך תהליך ההתיישבות הציוני (שם). עם זאת, שיעור האדמות שהצליחה התנועה הציונית לרכוש עד 1948 לא עלה על שמונה אחוזים משטח פלסטין המנדטורית. הלוחמה ב-1948 אפשרה לכוונן ריבונות יהודית בחלק מן הארץ ולגרש מתוכה את האוכלוסייה הפלסטינית בהמוניה. הכוח הצבאי, הגירוש והשימוש בריבונות מדינתית לשינוי המצב החוקי ולחיקת חוקי נישול השלימו את אשר לא הצליחו להשיג פרקטיקות הרכישה הקודמות.

לאחר הקמת המדינה הושג ממשל צבאי על האוכלוסייה הפלסטינית, עד 1966. הפיקוח עליה השתלב במטרותיו של פרויקט ההתיישבות: הבטחת שליטה ציונית על מרבית האדמות ומניעת חזרתם של הפליטים הפנימיים לכפריהם ולעריהם ושיבת הפליטים למולדתם. בה בעת ניתנו לילידים שנשארו בתוך מדינת ישראל אזרחות וזכויות פוליטיות מוגבלות. זכויות אלה יצרו דפוס אזרחות קולוניאלי התיישבותי, שאופיו נקבע במידה רבה בתקופת הממשל הצבאי; וכך, אף שהמדינה העניקה להם אזרחות, היא לא הכירה בהם כקולקטיב לאומי ילידי אלא ראתה בקיומם על האדמה במולדתם מכשול בפני הגשמת המטרות הציוניות (Rouhana and Sabbagh-Khoury 2015). בשנות השישים הגיע הפרויקט הציוני ליציבות יחסית בהשוואה לתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל, אם כי "נותרו" בגבולות המדינה אזורים שבהם נשארה ההתיישבות הציונית חלקית ודחיקת הפלסטינים מאחיותם בקרקע "לא הושלמה".

כיבוש הגדה המערבית, רצועת עזה ומזרח ירושלים ב-1967 האיץ מחדש את התהליך הקולוניאלי-התיישבותי בדמות השתלטות על שטחים חדשים, גירוש נוסף של האוכלוסייה הילידית, מניעת חזרתה ויישוב מתיישבים ישראלים (שכוננו מעתה "מתנחלים") בשטחים הכבושים. הפעם התנהל התהליך בחסותה של מדינת ישראל, והיא הפכה למעין "מדינת אם" המקדמת את ההתיישבות הקולוניאלית בשטחים החדשים. שלא כשטחים שנכבשו ב-1948 ואשר זכו להכרה בינלאומית לפי תוכנית החלוקה מ-1947 (אף שלאחר המלחמה הוסיפה עליהם ישראל טריטוריות שלא נכללו בתוכנית, כמו חלק גדול מהגליל), הטריטוריות שעליהן השתלטה ישראל לאחר 1967 סווגו במשפט הבינלאומי כ"שטחים כבושים".

כבר מסקירה קצרה זו ברור כי פרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי מאתגרת את התפיסה הקונבנציונלית של היחסים בין ישראלים לפלסטינים כיחסים בין שתי תנועות לאומיות מתנגשות ומציעה נקודת מבט היסטורית ארוכת טווח והשוואתית, פרט להתמקדות באירועי מפתח כמו 1948 או 1967. היא אינה שוללת את המרכיב הלאומי בסכסוך, אלא בוחנת את השתרקותו בתהליך הקולוניאלי-התיישבותי: על פי הפרדיגמה הזו, ה"קולוניה" היא היישוב היהודי החדש, שראשיתו בסוף המאה התשע-עשרה.

זאת ועוד: המקרה הישראלי מזמין חשיבה על קשרי הגומלין בין קטגוריות אנליטיות שונות. אחד האתגרים הניצבים בפני חוקרים העוסקים בפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית בהקשר המקומי הוא ניתוח הרכב החברה המתיישבת ועמידה על ההבדלים הפנימיים בתוכה ועל ההבדלים בין אופנים שונים של שליטה שמפעיל הפרויקט הציוני על הקבוצות הפלסטיניות השונות. כאן נודעת חשיבות לדיון בקולוניאליזם פנימי, המניח שתצורות קולוניאליות של שליטה הופעלו לא רק החוצה, אלא שמנגנוני שליטה מוגזעים של המדינה הופעלו פנימה כלפי קבוצות אתניות שונות, בייחוד כלפי המזרחים.

התובנות הללו התגבשו בעקבות סדרה מורכבת של התפתחויות (ובמקרה של האקדמיה בישראל – הדחקות) דוריות, מחקריות ואידיאולוגיות. עם זאת, אפשר להצביע על כמה תחנות מחקריות בולטות. כבר בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים בלט השימוש של חוקרים פלסטינים במושג "קולוניאליזם התיישבותי" כדי לנתח את הסכסוך.⁵ בשנות השישים הסתמנה הפרדיגמה מכיוון אחר גם בעבודותיהם של חוקרים ביקורתיים מובהקים של המזרח התיכון כמו מקסים רודינסון (Rodinson 1973 [1967]) ובקרב חוגי השמאל הלא ציוני בישראל, אולם במשך שנים רבות דיונים אלה לא מצאו ביטוי באקדמיה הישראלית.

בעקבות התגברות העניין המחקרי בחברות קולוניאליות התיישבותיות (settler colonial societies) בצפון אמריקה, באוסטרליה, בקנדה וברודזיה, מראשית שנות האלפיים החלו חוקרים מהמערב לנסות להשוות בין הקולוניאליזם ההתיישבותי שעיצב חברות אלה לבין המקרה הישראלי (Elkins and Pedersen 2005; Veracini 2010; Wolfe 2016).⁶ עם זאת, את עיקר הדיון אקדיש לבחינת עבודתם של חוקרים ישראלים ופלסטינים ולשאלה מה ניתן ללמוד ממנה על סוציולוגיה של ידע בישראל ועל כיווני מחקר חדשים במסגרת הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית.

5 Sayegh 1965; Jabbour 1970; Abu-Lughod and Abu-Laban 1974; Hilal 1976; Sayigh 1979
 6 עוד קודם לכן נכללה ישראל בניתוח בכרך מאמרים השוואתי שפרסמו שתי חוקרות ב-1995 –
 דאיבה סטסילוס, סוציולוגית קנדית, ונירה יובל-דיוויס, סוציולוגית ביקורתית ילידת ישראל הפועלת
 בבריטניה (Stasiulis and Yuval-Davis 1995).

ציונות, קולוניאליזם וקולוניאליזם התיישבותי במחקר היהודי־ישראלי

בראשיתה רווחה בציונות ההשוואה עם פרויקטים קולוניאליים, אך לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהמונח "קולוניאליזם" הפך בהדרגה למילת גנאי, החלה התנועה הציונית לברל את עצמה ממשטרים קולוניאליים וחדלה להשתמש במונחים הקשורים בקולוניאליזם מבחינה סמנטית, אף שניתן לאתר שימושים כאלה עד שנות הארבעים (Lockman 2012). עם הזמן התגבשו במחשבה הציונית, הפופולרית והאקדמית כאחת, שתי טענות מרכזיות נגד המשגת הציונות במסגרת הניתוח הקולוניאלי: ראשית, הציונות לא קמה כדי לנצל את כוח העבודה של האוכלוסייה המקומית ולכן אין היא תנועה קולוניאלית; שנית, אין לציונות בסיס מטרופוליני (Penslar 2007). בהקשר זה חשוב להדגיש כי השתלטות על משאבי מפתח ודחיקת האוכלוסייה המקומית – ולא דווקא ניצולה – הן מאפיין מרכזי של חברות קולוניאליות, בין שיש בהן מרכז מטרופוליטני ובין שאין. חוקרים שניסו ליישם את הפרדיגמה ההתיישבותית במקרה הציוני סימנו שני תחליפים פונקציונליים לקיומו של מרכז מטרופוליטני כזה: התנועה הציונית בחו"ל על מוסדותיה הכלכליים ועל תורמיה הפרטיים, והאימפריות (הבריטית, הצרפתית, האמריקנית) כנותנות חסות פוליטית לפרויקט (Jabbour 1970; Elmessiri 1977).

לפני הקמתה של מדינת ישראל ובמהלך ארבעת העשורים הראשונים לקיומה התגייסו מדעי הרוח והחברה לחיזוק המפעל הציוני. אין פלא שהדיון באופייה הקולוניאלי של הציונות, שהתנהל בקרב חוגי השמאל הלא ציוני, לא מצא ביטוי באקדמיה. הסוציולוגיה תפסה את עצמה כחלק בלתי נפרד מן הממסד הישראלי ומילאה תפקיד חשוב בכינון המדינה ובעיצוב האומה (Ram 1993). היא הייתה קשורה בטבורה לפרויקט ההתיישבות ולשליטה על האוכלוסייה הילידית ועל משאביה.⁷ מנקודת מבט ציונית, הקמת המדינה נועדה לגאול את היהודים ששרדו במהלך זוועות השואה והאנטישמיות בארצות מוצאם. הנכבה של 1948 הוצגה כ"מלחמת עצמאות" מהמנדט הבריטי וכמלחמת הגנה שניהל היישוב היהודי בארץ ישראל נגד תוקפנותן של מדינות ערב. הפרקטיקות הקולוניאליות־התיישבותיות והאלימות של הפרויקט הציוני שקדמו ל-1948 תוארו כהתיישבות לא אלימה, שקודמה באמצעות רכישת קרקעות ולוותה בניסיונות לחיות בדו־קיום עם האוכלוסייה הערבית המקומית במולדת היהודים המובטחת. המתישבים היהודים הוצגו כ"חלוצים", ה"שבים" לארצם והנאלצים להתמודד עם עוינותה של האוכלוסייה המקומית (סבאע־ח'ורי 2015). לאחר 1948 וגירוש מרבית האוכלוסייה הפכו הפלסטינים שנשארו במולדתם ל"ערביי ישראל" או ל"מיעוט הערבי בישראל".

7 חברת של הסוציולוגיה הייתה בעיקר עם המדינה ולא עם כלל המתישבים, שרבים מהם שימשו "חומר אנושי" עבור פרויקט ההתיישבות הציונית. הסוציולוגיה לא הייתה קשובה להם ולמצוקותיהם.

רק בשנות השמונים החלו חוקרים ישראלים, בעיקר חוקרים שלא השתתפו בעצמם באירועי 1948, לערער ברצינות על המיתוסים הפוליטיים השליטים בישראל.⁸ עבודתם החשובה של החוקרים הללו, שכונו פוסט-ציונים או היסטוריונים חדשים, מילאה תפקיד חיוני בערעור על המיתוסים המכוננים של מדינת ישראל בקרב ישראלים וחוקרים במערב, אולם המחקרים והוויכוחים שעוררו נותרו בדרך כלל במסגרת גבולות ההגמוניה הציונית (פרט, אולי, לעבודתו של אילן פפה בשלב מאוחר יותר):⁹ אירועי 1948 והנרטיב השליט נחקרו, אולם מתוך נטייה להקפיד את 1948 כאירוע יחיד מסוגו. חלק מהמחקר עמד בסמך ביקורת עצמית ולימוד העבר למען ריפוי העצמי של האומה ותיקונה המוסרי; המיתוסים המכוננים נדחו, אך בלא שנעשה ניסיון להידרש למבנה הריבונות האקסקלוסיבית השמורה ליהודים. יתר על כן, אלה המכונים היסטוריונים חדשים לא העלו את שאלת שורשיהן הקולוניאליים של מדינת ישראל ושל החברה הישראלית. לפי מסגרת הניתוח שאימצו רבים, מדינת ישראל קמה בעקבות סכסוך בין שתי תנועות לאומיות הנאבקות על אותה פיסת קרקע. תפיסה זו הניחה שיש סימטריה בין שני הצדדים לסכסוך ונטתה להתייחס לאירועי 1948 ו-1967 בנפרד.

הפיצול הזה אפשר להשכיח את אופייה הקולוניאלי-התיישבותי של מדינת ישראל, את התהליכים שבהם הוחלפה האוכלוסייה הילידית בחברת מהגרים-מתיישבים ואת מנגנוני השליטה בילידים שנשארו בתוך גבולות ישראל. בספרו במלכודת הקו הירוק גורס יהודה שנהב (2010) שפיצול זה נוצר על ידי השמאל הציוני, אשר באמצעות פרדיגמת 1967 ותפיסת שתי המדינות הטיל שִׁכָּחָה על שאלת 1948 ועל הטיהור האתני שביצע הצבא הישראלי. גם גדי אלגזי (الغازي 2018) הציע באחרונה (כתחליף לפיצול האמור) דיון בשאלת הפליטים ב-1948 וב-1967, השוזר את שני רגעי המפתח האלה במסגרת התהליך הקולוניאלי-התיישבותי. במקום למחוק את 1948 לטובת 1967 או לדחוק את הכיבוש של 1967 לטובת 1948, אלגזי מנסה לברר את הזיקות בין השניים. 1967 ממשיכה במידה רבה את 1948, משלימה אותה, אבל יכולה להסתיר אותה – ממש כשם שהיא יכולה להאיר אותה מחדש.

8 ראו למשל Flapan 1987; Pappé 1995; Shlaim 1995.

9 זהותם הישראלית של חוקרים אלה השפיעה על התקבלות עבודתם במערב. יש שיטענו, ובצדק, כי מתודולוגיות המחקר שלהם והסתמכותם על ארכיונים ישראלים ובריטיים הגבירו את אמינותם. עם זאת, עבודות של היסטוריונים וסוציולוגים פלסטינים – שלעיתים קרובות הסתמכו על אותם ארכיונים, כתבו על נושאים דומים והגיעו למסקנות דומות – לא התקבלו באותו האופן (ראו למשל עבודתו של Masalha 1992; 1997). רבים מהחוקרים הפלסטינים, ובכללם בני הדור הראשון שלאחר הנכבה, הכירו את העבר באמצעות חוויות אישיות שלהם ושל קרוביהם או מתוך שימוש במתודולוגיות של היסטוריה בעל פה, וזאת נוסף על עבודה בארכיונים הבריטיים והערביים (Nazal 1978; Sayigh 1979). יתר על כן, החוקרים במערב המשיכו להתעלם מאופייה הקולוניאלי-התיישבותי של ישראל על אף מאמציהם של חוקרים ילידים, שאף פרסמו את מחקריהם באנגלית.

עבודותיהם של כמה חוקרים ישראלים בתוך הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית התפתחה בשנים האחרונות על רקע דעיכתו של השמאל הציוני והרחבת פרויקט ההתיישבות הקולוניאלי¹⁰: בתוך הקו הירוק – באמצעות עיגון המצב הקולוניאלי בחוק, העמקתה של שלילת הזכויות הפוליטיות של האזרחים הפלסטינים בישראל, והקמת התיישבויות חדשות ליהודים תוך עקירה בכפייה של הברואים הפלסטינים בנגב; ומעבר לקו הירוק – באמצעות הרחבת ההתנחלויות, חיזוק השליטה בכשמונים אחוזים מפלסטין ההיסטורית והמשך המדיניות הניאו־קולוניאליסטית והניאו־ליברלית של המדינה ושל האליטות הפוליטיות שלה (רם 2017). עם זאת, גם המחקרים הללו נותרו במידה רבה חריגים. כדי להבין מדוע, עלינו לחזור אחורה ולבחון בקצרה את הדרך שעשתה האקדמיה הישראלית בשני שדות עיקריים: הסוציולוגיה והתיאוריה הביקורתית והלימודים הפוסטקולוניאליים. כפי שנראה, גם המגמות הללו, המתקדמות והביקורתיות לכאורה, לא הצליחו לעמוד על מלוא היקפו של הפרויקט הקולוניאלי־התיישבותי של הציונות.

א. הסוציולוגיה הביקורתית והתיאוריה הביקורתית

הסוציולוגיה הביקורתית פיתחה שתי ביקורות מרכזיות על הסוציולוגיה הממסדית (Ram 1995): האחת קשורה למאפיינים האתניים־מעמדיים של החברה היהודית בישראל, והשנייה קשורה ליחסים עם הפלסטינים – או ליתר דיוק לדחיקת הפלסטינים מניתוח החברה בישראל. בתוך כך נדחקה לשוליים שאלת מאפייניה הקולוניאליים של הציונות. עם זאת, אפשר להצביע על קבוצה מצומצמת של חוקרים המהווים את "הגל הראשון" של העיסוק בפרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי.

בצד עבודתו החלוצית של אבישי ארליך (Ehrlich 1978), אשר עמד על אופיו הקולוניאלי של הפרויקט הציוני ובחן אותו בראי של קשרי הגומלין הכלכליים בין הציונות לבין האימפריות, החוקר הישראלי הבולט שהשווה את ישראל למקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי היה ברוך קימרלינג, שפיתח את הדיון בישראל כחברת מתיישבים (Kimmerling 1983). קימרלינג אמנם נמנע משימוש ישיר במונח "קולוניאליזם", אבל במרכז עבודתו על הסכסוך עומדת שאלת ההתיישבות. בדיאלוג המורכב שניהל עם המושג סֶפָר שטבע פרדריק טרנר בהקשר האמריקני – כלומר, "סֶפָריות" (frontierity) כמדד לזמינות של "קרקע חופשית" (free land) להתיישבות וכגורם מרכזי להבנת חברת מהגרים־מתיישבים – קבע קימרלינג כי דפוסי הממשל השונים שהתגבשו בשתי החברות (אינדיבידואליסטית במקרה האמריקני וקולקטיביסטית במקרה הישראלי) נבעו מ"סֶפָריות גבוהה" במקרה הראשון ומ"סֶפָריות נמוכה" במקרה השני. ההבחנה חשובה ומועילה, אך

10 יפתחאל 2010; الغازي [אלגזי] 2018; ; Algazi 2017; ; Robinson 2013; Piterberg 2013; Pappé 2008; Svirsky and Ben-Arie 2017; Kedar et al. 2018.

בפיתוחו למונח סֶפֶר קימרלינג אינו דן לעומק בתהליך המחיקה האלים שנעשה באוכלוסייה הילידית בשני המקרים. הוא מקבל כמובן מאליו את המושג "קרקע חופשית", שהפכה לכזאת רק לאחר השמדת הילידים בצפון אמריקה, ולאחר עקירת הפלאחים באמצעות קניית אדמות בפלסטין וגירוש מרבית האוכלוסייה הפלסטינית במהלך הנכבה. על אף עבודתו האמפירית החשובה במקרה זה, לא השתמש קימרלינג במונחים "קולוניאליזם" או "התנחלות" הנושאים קונטציה שלילית, אלא במונח "התיישבות" הנושא קונטציות חיוביות בשפה העברית. יתר על כן, גם הוא התמקד במתיישבים עצמם והתעלם ממערך האינטרסים של החברה הפלסטינית – אובדן הקרקע ברמת הפרט ואובדן המולדת ברמת הקולקטיב. לאחר מכן עסק קימרלינג בפלסטינים בספרו החשוב **פלסטינים: עם בהיווצרותו יחד עם יואל מגדל**, אך נקודת המבט הקולוניאלית נשארה נחלת העבר (קימרלינג ומגדל 1999).

עבודתו של גרשון שפיר (Shafir 1989) הייתה מן העבודות האמפיריות הראשונות שניתחו את תהליך ההתיישבות של "היישוב החדש" בפלסטין במסגרת הפרדיגמה של קולוניאליזם התיישבותי. שפיר ניתח את הקונפליקט הפנים-ציוני בין עובדים יהודים ובין בעלי הון ואת השפעתו על עיצוב הפרויקט הקולוניאלי. עם זאת, ניתוחו פורץ הדרך מתמקד במתחים בין אינטרסים שונים בתוך הקבוצה המתיישבת ומציע הסבר לבחירה בהסדרים שיתופיים על פני הסדרים קפיטליסטיים. הפלסטינים, שאתגרו את הפרויקט הציוני בהתנגדותם להתיישבות, למכירת קרקעות לפני 1948 ולעקירה שבעקבותיהם, נותרו מחוץ לניתוח.

שלא כמו קימרלינג ושפיר, אורי רם (Ram 1993; 1995) לא ערך בעצמו מחקר אמפירי על פרקטיקות ההתיישבות, אולם כסוציולוג של ידע הוא חשף את שורשיה הקולוניאליים-התיישבותיים של החברה הישראלית. הוא בחן באופן ביקורתי את עבודת הסוציולוגים במסגרת פרדיגמות שונות, מבלי להתעלם מתרומתם של חוקרים פלסטינים וערכים לפיתוחן. הגל הראשון של השימוש בפרדיגמה בהקשר המקומי התמקד אפוא בפרקטיקות הקולוניזציה ובחברה המתיישבת, בעיקר בתקופה שלפני 1948. התקופה שאחריה לא זכתה לניתוח בכלים דומים, למרות תהליך הקולוניזציה של המרחב לפני מלחמת 1967 ואחריה – תהליך שכונה "ייהוד" (בתוך הקו הירוק) ו"התנחלות" (מעבר לקו הירוק). וכך, אף שעבודתם פרצה אופקים חדשים במחקר, לעיתים קרובות נטו הסוציולוגים הביקורתיים לאמץ את המינוח הציוני ("עלייה" במקום "הגירה קולוניאלית", "יישוב" במקום "קולוניה"), תוך הימנעות ממונחים כמו "בניין אומה קולוניאלית-התיישבותית" (settler colonial nation-building). מגמה דומה אפשר לאתר אצל חוקרות פמיניסטיות ישראליות ביקורתיות, שניתחו את מרכיבי השיח הלאומי הפטריארכלי, אבל הזניחו את שורשי הקולוניאליזם ואת ההווה שלו (Abdo 2011). אי-ידיעת השפה הערבית והיעדר קשר לגוף הידע שנוצר בעולם הערבי גרמו במידה רבה להתעלמות מעבודותיהם של חוקרים פלסטינים או ערבים.¹¹

11 למשל, בני מוריס כותב על הפלסטינים בלי לדעת ערבית. אין זו תופעה יוצאת דופן בקרב יהודים בישראל: בסקר שנערך לאחרונה נמצא כי שיעור היהודים המסוגלים לקרוא עיתון בערבית עומד על 6.2%, ושיעור היהודים המסוגלים לקרוא ספרות אינו מגיע אף ל-1% (שנהב ואחרים 2015, 3).

בתחילת שנות התשעים התפתח דיון אקדמי על מבנה המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית. בדיון שלטו בעיקר מדעני מדינה ומשפטנים – כגון רות גביון (1998), אסעד גאנם, נדים רוחאנא (פסיכולוג חברתי) ואורן יפתחאל (גיאוגרף) (Ghanem et al. 1998) ואמל ג'מאל (Jamal 2002) – ואליהם הצטרפו הסוציולוג סמי סמוחה (1999), שטבע את המונח "דמוקרטיה אתנית" וטען כי המשטר בישראל שילב דומיננטיות אתנית עם זכויות דמוקרטיות ופוליטיות לאזרחים, ואורן יפתחאל (2000), שטבע את המונח "אתנוקרטיה" כדי להמשיג את העובדה שהמשטר הפוליטי בישראל נשלט בידי האתניות היהודית. באותה רוח, בתגובה לחוקרים ציונים שטענו שאין סתירה בין שני המרכיבים, מתחו גאנם, רוחאנא ויפתחאל ביקורת על המשטר הישראלי: לדידם, המדינה אינה יכולה להיות דמוקרטית ובה בעת להיות יהודית, שכן לפי הגדרה זו היא מעניקה זכויות יתר ליהודים על פני קבוצות אתניות אחרות (Ghanem et al. 1998). אמנון רז-קרקוצקין, אחד ההיסטוריונים היהודים הבולטים בפיתוח מסגרת המחשבה הדו-לאומית בהקשר הישראלי-פלסטיני, מתח ביקורת נוקבת על ההגדרה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית וטען שלמעשה היא מסגרת המשרתת את זכויותיהם של היהודים ומתעלמת מזכויות בני הארץ הערבים. יתר על כן, הוא הדגיש שהדיון האקדמי בהגדרה "יהודית ודמוקרטית" בתוך גבולות 1967 הוא נטול תוכן, מתעלם מהכיבוש ומעורר אשליה שהכיבוש הוא זמני (רז-קרקוצקין 2007). בדיונים אלו גם חוקרים פלסטינים בישראל עדיין לא אימצו את המסגרת הקולוניאלית-ההתיישבותית.

עם זאת, הדיון שניהלו מרבית האקדמאים הישראליים על אופייה של המדינה התעלם עד לאחרונה מן המרכיבים הקולוניאליים-ההתיישבותיים. טענתם, כי בדומה למדינות לאום אחרות גם העם היהודי זכאי למדינה משלו, מתעלמת מייחודה של ישראל כמדינת מתיישבים, המעניקה מעמד מועדף ליהודים גם כאשר אינם יושבים בה בפועל, ובה בעת שוללת את הזכויות הקולקטיביות של הפלסטינים אזרחי ישראל ושל הפליטים שגורשו מפלסטין. יש לזכור גם כי עצם הנכונות לפתח דיונים אקדמיים על טיב המשטר בישראל נעוצה במידה רבה בדיון הציבורי שנפתח עם תביעתה של מפלגת "הברית הלאומית הדמוקרטית" (בל"ד), שהוקמה ב-1996, להפוך את מדינת ישראל למדינת כל אזרחיה. אחד ממנהיגי הבולטים בעבר, עזמי בשארה, פרסם מעל דפי כתב עת זה מאמר פורץ דרך שכותרתו "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל" (בשארה 1993), ובכך פתח בקרב חוקרים יהודים ישראלים ופלסטינים כאחד דיון היסטורי שאמנם עסק ב-1948, אך עדיין לא במסגרת הקולוניאלית. דיון כזה, המתמקד באופייה הקולוניאלי-ההתיישבותי של המדינה ושל אזרחותם של הפלסטינים בישראל, התפתח – כפי שטענתי לעיל – רק בשנים האחרונות ממש.

ב. לימודים פוסטקולוניאליים

התיאוריה הפוסטקולוניאלית התפתחה כגישה המתמקדת בהשפעות הפוליטיות והתרבותיות רבות העוצמה של הקולוניאליזם על החברה, בעיקר בקולוניות, במהלך השלטון הקולוניאלי

ולאחר תהליכי הדה־קולוניזציה. הגישה פותחה בצפון אמריקה ובאירופה בעיקר בידי חוקרים מן העולם השלישי כביקורת על תיאוריות הגמוניות אנגלו־אמריקניות ואירופיות. במקרה של ישראל גויסו חלקים מעבודתם של חוקרים כגון אדוארד סעיד, אלבר ממי, פרנץ פנון, הומי ק' באבא, גיאטרי ספיבק ואחרים כדי לבקר את הפרויקט הציוני האשכנזי ההגמוני, וזאת באמצעות הבאת המבט המזרחי היהודי לניתוח החברה והתרבות בישראל. חוקרים התבססו, למשל, על התיאוריה ההיברידית של באבא ועל שדה המחקר של לימודי מוכפפים (subaltern studies) כדי להדגים כיצד הביאה ההגזעה של המזרחים לנחשלותם התרבותית והפוליטית (חבר ואופיר 1994; שנהב 2004).

אף כי תיאורטיקנים פוסט־קולוניאליים טוענים לעיתים קרובות כי התיאוריה עוסקת בהווה ולא רק בעבר הקולוניאלי, ואף שמבחינתם המקף אינו מסמן את קיצו של הקולוניאליזם אלא את הימשכותו גם בהווה, יישומה של מסגרת אנליטית זו בישראל בעיקר בביקורת התרבות עורר לא מעט בלבול. הגישה יצרה תודעה כוזבת של אנלוגיה בין המצב בישראל לבין מצבים פוסטקולוניאליים בעולם שהתהוו לאחר גל הדה־קולוניזציה של שנות החמישים והשישים; לכך תרמו, אולי, אשליות תהליך אוסלו. וכך התמקדה הגישה בעיקר בהיבטים תרבותיים (גזע, מוצא אתני ומגדר) ולא בהיבטים חומריים (מעמד, משאבים, הון) או ביחסים החברתיים הקולוניאליים בין מתיישבים לבין יושבי המקום. ואמנם, חוקרים בישראל השתמשו באופן סלקטיבי מאוד בעבודתו של סעיד: הם אימצו את אורינטליזם (סעיד 2000 [1978]) אבל נטו להתעלם מספרו **שאלת פלסטין** (סעיד 1981 [1979]) ומן המסה "הציונות מנקודת המבט של קורבנותיה" שהתפרסמה באנגלית ב־1979 (Shohat 2004). בדומה לכך, הם העדיפו – כפי שהראה שנהב (2006) – את פנון הפוסטקולוניאלי של **עור שחור, מסכות לבנות** (פנון 2004 [1952]), העוסק בגזע ובזהות, על פני פנון האנטי־קולוניאלי של **מקוללים עלי אדמות** (פנון 2006 [1961]), העוסק בילידות ובהתנגדות לקולוניאליזם.

הגל הראשון של הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית שתוארה לעיל לא גיבש מסגרת אנליטית משמעותית במדעי הרוח והחברה בישראל; לעומת זאת, הפרדיגמה הפוסטקולוניאלית התפשטה כאש בשדה קוצים והשתלבה בקורסים, בכנסים אקדמיים ובמחקרים אין־ספור. השאלה מדוע לא זכתה הפרדיגמה הקולוניאלית־התיישבותית להצלחה דומה היא סוגיה אפיסטמולוגית, הקשורה לייצור הידע ההגמוני בישראל, שאמנם מאתגר את האידיאולוגיה הציונית אך לרוב נשאר כבול במסגרת הביקורת הפנימית.

חסידי הגישה הפוסטקולוניאלית בישראל אמנם התייחסו (אם כי לא בהרחבה) לקיומו של קולוניאליזם בשטחים הפלסטיניים שנכבשו ב־1967 – אבל בכל הקשור לשאלת 1948 הם נטו להשליך את הסוגיה הקולוניאלית אל העבר ולקבל את ישראל בגבולות הקו הירוק כעניין מובן מאליו. הגישה הפוסטקולוניאלית אמנם סייעה לחשוף את ההפליה האתנית, הגזעית, המעמדית והמגדרית בתוך החברה בישראל – ובכך חתרה תחת ה"אנחנו" של האומה (Ram 2011) – אבל לא חרגה מהביקורת הליברלית על מדינת הלאום ולא ערעה

עקרונית על הפרויקט הציוני, שהתמסד כמדינה "יהודית-דמוקרטית". וכך, אף שחלק מהפלסטינים בישראל היו עשויים לאהוד את מצוקתם של היהודים המזרחים – הן בארצות ערב שמהן היגרו/גורשו והן בישראל – ולהכיר במעמדם השולי במסגרת הפרויקט הציוני, רבים מהם ראו בגישה הפוסטקולוניאלית ובביקורת המזרחית בישראל ניסיון לממש "צדק חלוקתי" ליהודים המזרחים במסגרת הקולקטיב היהודי, בלא לתהות על מקורות העושר ועל צבירת המשאבים בתהליך הקולוניאלי.

אתגר עכשווי לגישות כאלה הציבו לאחרונה שתי חוקרות. יאלי השש (2017) מבקרת את הגישה הפוסטקולוניאלית, המתעלמת לדעתה מן הקשרים ההיסטוריים בין עוני לקולוניאליזם ומהאופנים שבהם נוצל העוני ככלי להרחבת השליטה הקולוניאלית במטרופולין ובקולוניות. אתגר דומה מציבה סמדר שרון (2018), העוסקת בקולוניאליזם התיישבותי בתוך ישראל בשנות החמישים דרך מקרה המבחן של התיישבות מהגרים מזרחים בחבל לכיש. במחקרים אלה נדונות סוגיות שעד כה נדונו בנפרד במחקר בישראל – השאלה הקולוניאלית-התיישבותית (או בשמה המקובל "שאלת הסכסוך הישראלי-פלסטיני") ושאלת אי-השוויון החברתי ("אי-השוויון האתני והמגדרי בישראל"). עם זאת, כפי שנראה להלן, את הניסיון הבולט ביותר לחשוב על קולוניאליזם התיישבותי אפשר למצוא בעבודתם של חוקרים פלסטינים.

התפתחות פרדיגמת הקולוניאליזם התיישבותי במחקר הפלסטיני

למרות הדמיון המובהק, כפי שראינו, בין המקרה של ישראל/פלסטין לבין מקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי, נרתעו חוקרים פלסטינים לא מועטים מההשוואה. ייתכן שהרתיעה נבעה מהעובדה שבפרויקטים האחרים לכאורה הצליחו המתיישבים להשמיד את הרוב המכריע של אוכלוסיות הילידים, וכך הפכו הילידים (למשך מאות שנים לפחות) לקבוצות תרבותיות שזכויותיהן באו לידי ביטוי בעיקר בהכרה תרבותית ולא כמונחים של זכויות לאומיות או תביעות לדה-קולוניזציה.¹² יאסר ערפאת ביטא גישה זו בריאיון מפורסם ביוני 1987: "אי-אפשר לחסל חמישה מיליון פלסטינים. אנחנו לא אינדיאנים" (McLeod 1987).¹³ וכך, דווקא התנגדות הפלסטינים, היאחזותם באדמה והצלחתם בכינון קבוצה לאומית הביאו לידי דחיית השימוש בפרדיגמה כמסגרת לניתוח המקרה הישראלי. סיבה נוספת, כך סבור הסוציולוג הפלסטיני ג'מיל הלאל, היא אימוץ מודל שתי המדינות בידי אש"ף וחתימת

12 זו אולי הסיבה גם לרתיעתם של חלק מהחוקרים הפלסטינים משימוש במונח Indigenous (פרט לסיבות החוקיות הקשורות להגדרת זכויות הילידים באמנות הבינלאומיות כזכויות תרבותיות בעיקרן). הבעייתיות המשתמעת מהמונח באנגלית איננה קיימת בעברית ובערבית (السكان الاصليين, אל-סכאן אל-אסליין, ובתרגום מילולי – "התושבים המקוריים").

13 ערפאת חזר על הדברים באחד הראיונות האחרונים שהעניק לפני מותו (Usher 2004).

הסכמי אוסלו, שהביאו בעקיפין לידי הכרה ב"תנועה הציונית כפי שהיא מציגה עצמה, כתנועת שחרור ולא כתנועה קולוניאלית התיישבותית" (הלאל 2016). הטענה בדבר ההכרה העקיפה בציונות כתנועת שחרור אמנם מוגזמת מעט, אבל אין ספק כי הנוסחה של הסכמי אוסלו הובילה להכרה בציונות כתנועה לאומית ולתפיסת הסכסוך כסכסוך לאומי בין שתי תנועות לאומיות ולא כעימות בין תנועה קולוניאלית מתיישבת לבין תנועה ילידית.

עם זאת, אירועי השנים האחרונות החזירו אל סדר היום את הפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית: נוסף על התפתחותה בזירה העולמית ועל השפעתה על ההקשר המקומי, חקר הפרדיגמה בזירה הפלסטינית התפתח בעקבות גורמים אחדים: כישלון תהליך אוסלו, התעוררות מעמדו של אש"ף בעקבות הקמת הרשות הפלסטינית, ירידת כוחן של התנועות הפוליטיות בגדה המערבית וברצועת עזה, היעדר פרויקט לאומי פלסטיני כולל שיאתגר את ישראל – ובתוך הקשר זה עליית חשיבותם של הפלסטינים אזרחי ישראל בדיאלוג המחודש בין כל חלקי העם הפלסטיני.

אמנם, מאז שלהי שנות התשעים מסתמן שינוי בחברה הפלסטינית בישראל. לאחר תקופה של מאבק מתמשך הפכה הנכבה למוקד מרכזי של התודעה הקולקטיבית, הלאומית והתרבותית בקרב הפלסטינים בישראל ושל האקטיביזם הפוליטי שלהם. "שיבת ההיסטוריה" של הנכבה במרחב הציבורי ומסורת תהלוכות השיבה שהחלה ב-1998, בצד התפוגגות התקוות להסדר פוליטי קרוב, החזירו לתודעה את ממדי העומק של הסכסוך ואיתם את התפיסה שהתנועה הציונית וישראל הן פרויקט קולוניאלי התיישבותי – תפיסה שרווחה בקהילה הפלסטינית לפני 1948 (Rouhana and Sabbagh-Khoury 2017). תפיסה זו בולטת בניסוח מסמכי החזון העתידי שפרסמו קבוצות פלסטיניות שונות בישראל בשנים 2006-2007 במסגרת ארגונים לא ממשלתיים והוועד הארצי.¹⁴

תודעה מחודשת זו צברה תאוצה גם בקרב חוקרים ואקדמאים פלסטינים בישראל, שבקיאותם בתרבות היהודית ושליטתם בשפה העברית מאפשרות להם לנתח את הפרויקט הציוני מבפנים.¹⁵ חוקרים פלסטינים מהדור השני והשלישי שלאחר הנכבה ממלאים תפקיד מרכזי בפיתוח הפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית באוניברסיטאות ובמרכזי מחקר בישראל ובחוגים אקדמיים פלסטיניים בגדה המערבית. דוגמה לכך אפשר למצוא בעבודתיהם של הונידה ע'אנם, מוהנד מוסטפא ואסעד גאנם, מנסור נסאסרה, אסמעיל אבו סעד, נאדירה שלהוב-קיבורקיאן, אחמד אמארה, אריז' סבאע'ח'ורי, נדים רוחאנא, מג'יד

14 ראו "החוקה הדמוקרטית" של עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל; "החזון העתידי" מטעם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל; "הצהרת חיפה" של מדה אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישובי, חיפה; ו"חוקה שוויונית לכול" ביוזמת מרכז מוסאוא לזכויות האזרחים הערבים בישראל.

15 עוד קודם לכן הפכה בקיאות זו חוקרים פלסטינים מישראל, כמו עו"ד סברי ג'ריס וההיסטוריון אליאס שופאני, לדמויות מפתח במרכז המחקר הפלסטיני של אש"ף שהוקם בכיירות ב-1965.

שיחאדה, אחמד סעדי, אליה זוריק, ראיף זריק, אמל ג'מאל, סראב אבו-רביעה-קווידר, איסמאעיל נאשף ואחרים.¹⁶ מדובר לא רק במחקרים אינדיבידואליים אלא במאמץ קולקטיבי הבא לידי ביטוי בקיומם של סמינרים, כנסים וקבוצות מחקר. קבוצת מחקר שהוקדשה לציונות ולקולוניאליזם התיישבותי – ככל הנראה הראשונה מסוגה בארץ – החלה לפעול בשנת 2015 מטעם מדה אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי בחיפה, ובראשה עמד נדים רוחאנא. הקבוצה מפגישה סטודנטים פלסטינים לתארים מתקדמים מישראל ומהגדה המערבית עם חוקרים בולטים בתחום. יוזמה נוספת, בראשות החוקר הפלסטיני ראיף זריק, התגבשה במרכז מינרבה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב, וב-2014 נערכה מטעמו סדרת מפגשים תחת הכותרת "מתיישבים וילידים". על בסיס סדרה זו פרסם זריק את מאמרו "When Does a Settler Become a Native? (With Apologies to Mamdani)", ובו הציג סוגיות פוליטיות ותיאורטיות מרכזיות העוסקות, בין היתר, בתפקידו (אם אכן יש לו תפקיד) של היליד להרהר על הסטטוס של המתיישב ולהציע פתרונות לסכסוך כאשר הוא עצמו קורבן (Zreik 2016).

היוזמות הללו מעצבות מחדש את דפוסי שיתוף הפעולה עם מוסדות אקדמיים ועם חוקרים יהודים ומסיתות את זרם ייצור הידע. הסמינרים והסדנאות – שבעבר התקיימו כמעט תמיד במוסדות ישראליים ובעברית – מתנהלים עתה גם במרכזי מחקר פלסטיניים בערבית או באנגלית. אף שמספר החוקרות והחוקרים הפלסטינים המתמקדים בפרדיגמה נותר קטן (ונוכחות הפלסטינים במחלקות למדעי החברה והרוח באוניברסיטאות ישראליות מצומצמת מאוד בלאו הכי), נוכחותם באקדמיה הישראלית מורגשת ביתר שאת יחסית לשנים קודמות, וקשרי הגומלין מייצרים צורות חדשות של ידע. מדובר בשינוי פרדגמטי שפירותיו עדיין אינם ברורים עד תום.

לכך מצטרפות תמורות במתודולוגיה, בקורפוס העדויות ובדגשים התמטיים. מתודולוגיות ההיסטוריה שבעל פה זוכות להכרה גוברת: ההאזנה לסיפורים של העקורים ושל הפליטים הפלסטינים ועליהם העצימו את ההכרה בפרויקט הציוני כפרויקט קולוניאלי-התיישבותי והוסיפו נקודת מבט נגדית לזו ההגמונית. בה בעת נחשפים חומרי ארכיון חדשים ומוסר הסיווג מעל חלקם (אם כי האופטימיות של שנות התשעים התגלתה גם במקרה הזה כחסרת בסיס) (הופשטטר 2016). בשונה מספרות המחקר הפלסטינית שעסקה בעבר רבות בתגובה על הנרטיב הציוני, השלב החדש מציג ניתוח מעמיק של ההיסטוריה ושל ההווה של פלסטין והפלסטינים, הנסמך על קולותיהם של המוכפפים ועל עבודתם של חוקרים אשר ניפצו את המיתוסים הציוניים.

16 ראו לדוגמה סבאע'ח'ורי 2015; ע'אנם 2016; מוסטפא וגאנם 2017; Nasasra 2012; Abu-Saad 2008; Sa'di 2012; Shihade 2012; Rouhana and Sabbagh-Khoury 2015; 2017; Shalhoub-Kevorkian 2014; Zreik 2016; Zureik 2016; Abu-Rabia-Queder 2017; Jamal 2017; Rouhana 2017; Kedar et al. 2018

התפתחויות אלה אינן ייחודיות לסוציולוגיה של ייצור הידע בישראל. נקודת המבט של חוקרים מהעולם השלישי הביאה לידי צמיחתן של תיאוריות ביקורתיות בשדות מחקר שונים בעולם. למשל, בשלושת העשורים האחרונים החלו חוקרים ילידים בצפון אמריקה לפתח את הטענה כי היסטוריה של רצח עם והשמדתו היא מאפיין מרכזי של המדינה ולהעלות תביעות מחודשות לריבונות או לריבונות שבטית (Mamdani 2015). סביר להניח גם כי העלאת הפרדיגמה בהקשר הישראלי התאפשרה לא רק לנוכח השינויים בחברה הפלסטינית אלא בעקבות ניתוח המקרה הישראלי שערכו חוקרים בולטים במערב. הפרדיגמה אמנם עיצבה עבודות של חוקרים פלסטינים וערבים עוד לפני הגל המחקרי הנוכחי, אך רובן לא השתלבו בקנון בישראל ולא אומצו באקדמיה המערבית. כפי שקורה לא אחת, יחסי הכוח הקולוניאליים שועתקו בזירה האקדמית והאינטלקטואלית; קשה לשער מה היה נתיב ההתפתחות של הפרדיגמה אלמלא אימצו אותה חוקרים כוולף, אלקינס, פידרסן, וראצ'יני ואחרים.

הפרדיגמה בהקשר המקומי: רלוונטיות, מורכבות ואתגרים

כשלב זה של הדיון ראוי לעמוד בדרך מפורטת יותר על חלק מההבחנות שמציעה הפרדיגמה ביחס לציונות ושאינן אפשריות כאשר מנתחים את הסכסוך כסכסוך לאומי בלבד. כאמור, בראש ובראשונה, בניגוד לנרטיב הציוני-לאומי המנתח את 1948 כמלחמה בין שתי תנועות לאומיות – ובכך מטשטש את תפקיד הפרקטיקות האלימות ואת הקולוניזציה שקדמו ל-1948 ומייחס (אם בכלל) את האופי הקולוניאליסטי של ההתיישבות הציונית אך ורק לשטחים הפלסטיניים שנכבשו ב-1967¹⁷ – הפרדיגמה הקולוניאליטית ההתיישבותית מחזירה את הדיון לתוך גבולות הקו הירוק.

הפרדיגמה מצביעה על הצורך לבחון מחדש את קשרי הגומלין בין התנועה הציונית לבין הפלסטינים. בחינה כזו מצריכה התחקות אחר פרקטיקות ההתיישבות הציונית ואחר פרקטיקות ההתנגדות שהציבה האוכלוסייה הפלסטינית הילידית לעיקרון המארגן של הפרויקט הציוני, דהיינו הרצון המתמיד לרכוש קרקעות או לשלוט עליהן, לדחוק את האוכלוסייה הילידית וליישב במקום את המהגרים היהודים, שכן גם מי שדבקו באידיאולוגיות סוציאליסטיות ובאחווה עמים היו שותפים, במישרין או בעקיפין, לעקירה בכוח של פלסטינים (סבאע'ח'ורי 2015).

17 ואמנם במקרים מסוימים, גם כאשר נעשה שימוש בפרדיגמה של קולוניאליזם התיישבותי בניתוח הכיבוש של 1967, היא נעלמה בניתוח הפרקטיקות שפיתחה מדינת ישראל לניהול האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. למשל, אחד ממנסחיה המשפיעים של הפרדיגמה, וראצ'יני (Veracini 2013), תיאר את הפרויקט ההתיישבותי בתוך גבולות 1967 כפרויקט "מוצלח", מנורמל, שהשלים את התממשותו (במובן זה שהמתיישבים כבר אינם מוגדרים ככאלה). הניתוח מתעלם מהעובדה שהמדינה מתייחסת לנגב כאל אזור ספר שיש לבסס את השליטה בו ואיננו עוסק בסירובם של אזרחי המדינה הפלסטינים לקבל את הגדרת המדינה כמדינה יהודית ובתביעתם לדה-קולוניזציה.

גדי אלגזי (Algazi 2015) גורס כי בחינת הסכסוך מנקודת המבט של הקולוניאליזם ההתיישבותי מאפשרת להבין את הקולוניאליזם ההתיישבותי "כתהליך, לא כאירוע" – נוסחה שהוא מציע כהשלמה וכפיתוח של הנוסחה הנודעת של וולף ("מבנה ולא אירוע"). נקודת מבט זו מאפשרת לנתח את הנכבה כשיאם של תהליכי עקירה של האוכלוסייה הפלסטינית המקומית, שהתחילו זמן רב לפני 1948, בניגוד לראייתה כנקודת אפס מתודולוגית (סבאע'ח'ורי 2015). הניסוח "תהליך ולא אירוע" מאפשר להתחקות בעת ובעונה אחת הן אחר פרקטיקות ההתיישבות והן אחר ההתנגדות של הילידים להן. החזרת הדינמיות למבנה והחזרת הילידים לנרטיב – שני מהלכים שנעלמים לעיתים קרובות אצל וולף – מאפשרות לנו לראות את הנכבה כמתמשכת ("النكبة المستمرة"), תפיסה השגורה בשיח הפוליטי הפלסטיני ובכתיבה האקדמית הערבית.

אימוץ הפרדיגמה אין פירושו מחיקת ההבדלים בין המקרה של ישראל למקרים אחרים, אלא דיון משווה בהבדלים ביניהם. הבדל בולט כזה הוא שלילת היטמעותם של הילידים: מדינת ישראל דורשת את נאמנותם של אזרחי ישראל הפלסטינים, אולם היא אינה שואפת לכלול אותם במסגרת האומה היהודית-ישראלית, שכן הדבק המאחד שלה אינו הישראליות אלא היהדות (שבה עצמה חלה טרנספורמציה ניכרת). מאפיין קשור נוסף הוא הישענות הציונית על הדת ועל זיקתו של העם היהודי ל"ארץ ישראל" (Wolfe 2016). עם זאת, הקשר של העם היהודי לארץ והתפיסה הדתית של היהודים כ"שבים" ל"ארצם המובטחת" אינם מסירים מהפרויקט את אופיו הקולוניאלי, שכן ההיבט הבעייתי של הפרויקט אינו טמון ב"שיבה" או בכינון הקהילה היהודית כקבוצה אתנו-לאומית אלא בהתיישבות (להבדיל מהגירה) במולדת מיושבת על ידי פלסטינים והשתת ריבונות בלעדית. הפלסטינים, כפי שרשיד ח'אלידי (Khalidi 1997) מציג במחקרו על הזווית הפלסטינית בשלהי התקופה העות'מאנית (1908–1914), לא התנגדו לקיומם של היהודים בפלסטין, אלא למטרותיה הקולוניאליזם של הציונות – הקמת מדינה ליהודים במולדתם של הפלסטינים ולמה שתפסו כהגירה יהודית קולוניאליזם לפלסטין.

מאפיין בולט נוסף הוא קווי המתאר של הציונות ושל יורשתה, מדינת ישראל: הם עוצבו במידה רבה באמצעות קשרי הגומלין עם הילידים ובאמצעות מאבקם הפוליטי של הפלסטינים ושל תת-הקבוצות השונות שאליהן פוצלו. כל קבוצה כשלעצמה מנהלת מאבק, אך כולן מאוחדות בתביעה להחזרת חלק מהמולדת (הפלסטינים בשטחים הכבושים ב-1967) או בתביעת המולדת כולה (הפלסטינים בישראל והפליטים). אין מקרה אחר של קולוניאליזם התיישבותי הכרוך במצב מורכב מסוג זה, שבו חלק מהילידים הפכו לפליטים התובעים את זכותם לחזור למולדתם, ואילו מיעוט ילידי ניכר מציב אתגר של ממש להגדרת המדינה כנחלתם הבלעדית של המתישבים. יתר על כן, למרות ההבדלים בסדר היום הפוליטי של המפלגות הפוליטיות הפועלות בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל, כולן מאוחדות בדרישה לאזרחות שוויונית, לביטול המבנה של זכויות היתר של אזרחי המדינה היהודים ולשלילת המיליטריזם.

שלא כמו במקרים עכשוויים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי, למשל בקנדה או בצפון אמריקה, שבהן חלק מהילידים מתגוררים בשמורות, האזרחים הפלסטינים תובעים הגדרה עצמית ומארגנים את הבסיס למבנה האזרחות והריבונות בישראל ולתפיסתה.¹⁸ אפשר להסביר זאת בכך שהתנועה הציונית הופיעה בשלב מאוחר יותר בהשוואה לפרויקטים קולוניאליים התיישבותיים אחרים ולשזירתו של תהליך היווצרות האומיות בפרויקט הקולוניאלי מהצד האחד, ובהתנגדות הילידים מהצד השני, שכן גם היהודים הישראלים וגם הפלסטינים היו בעיצומו של תהליך התגבשותם לקבוצות לאומיות.

אף שהשאיפה הציונית לכינון מולדת ליהודים קדמה לשואה, רצח העם של יהודי אירופה (ושל יהודים בכמה אזורים נוספים שעליהם השתלטה גרמניה הנאצית) הוא מאפיין ייחודי נוסף של הפרויקט הקולוניאלי-התיישבותי בפלסטין.¹⁹ ידועים מקרים של מתיישבים שחוו רדיפות ופליטות, אך אין מקרה אחר שבו חוו המתיישבים עצמם רצח עם.²⁰ חשוב לזכור כי לא תמיד היה הפתרון הציוני ל"שאלה היהודית" הפתרון ההגמוני בקרב היהודים, אך השואה הפכה את האפשרויות הפוליטיות החלופיות לשוליות: האהדה ליהודים שהתעוררה בקרב הקהילה הבינלאומית בעקבות השואה הגבירה את התמיכה הבינלאומית בחלוקת פלסטין בין הפלסטינים (רוב האוכלוסייה באותה עת) לבין היהודים (המיעוט); האנטישמיות והגבלת הגירתם של היהודים לצפון אמריקה הגבירו את הגירתם לפלסטין; הגלים הקודמים של הקולוניזציה האירופית נתנו השראה לציונים להתיישב ולהקים מדינה ריבונית, שבה יממשו זכויות קולקטיביות. גם במקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי התפתחו לעיתים אומות מתיישבים עצמאיות בסופו של דבר, אך המקרה הציוני מתייחד בכך שעצם הפרויקט הקולוניאלי-התיישבותי נכרך בשאיפת המתיישבים לביטוי לאומי, בשל הרדיפות שחוו בארצות מגוריהם מסיבות חברתיות ופוליטיות. לדברי אלקינס ופידרסן, המקרה של הציונות בהשוואה למקרים קולוניאליים התיישבותיים אחרים הוא "המקרה המוצלח היחיד של בניין אומה מתיישבת" במאה העשרים (Elkins and Pedersen 2005, 3).

18 כוונתי להיעדר תביעה לריבונות בארצות הברית כולה ולא לדרישתם של שבטים יחידים לריבונות בטריטוריות ספציפיות, דרישה שעלתה בשלב מוקדם וזכתה גם לתמיכתם של לבנים. תביעות של עמים ילידיים אחרים לריבונות בצפון אמריקה הועלו בשלבים מאוחרים יותר, במאבקם במשטר הקולוניאלי התיישבותי (Biolsi 2005).

19 שלא כמקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי, בפלסטין לא התרחשה מחיקה מוחלטת של העם הילידי. חוקרים מייחסים זאת לתקופה המאוחרת יחסית שבה התגבש ויושם הפרויקט הציוני, כולל האמנה בדבר מניעת פשע של רצח עם וענישה בגינו שאימצה העצרת הכללית של האו"ם (1948). יתר על כן, ניתן לטעון שכניסת הצבאות הערביים לסכסוך ב-1948 ומיקומה של פלסטין בלב העולם הערבי השפיעו על מהלך האירועים.

20 למעט המקרה של האפריקנים המשועבדים בברזיל שבהם בוצע רצח עם בקולוניה בטרם הפכו להיות "מתנחלים" אפרו-ברזילאים – כלומר, הובאו על ידי הפורטוגלים לעבוד בכלכלה הקולוניאלית בברזיל ולהחליף את הילידים, העובדים הברזילאים הילידים (Wolfe 2016). בהקשר זה יפתחאל (2010) מכנה את הקולוניאליזם שהתפתח בישראל עד שנות הארבעים בשם "קולוניאליזם של פליטים".

מרכיב ייחודי אחר של המקרה הציוני הוא החסות האימפריאלית. הנרטיב הציוני מתעלם מהמטריצה האימפריאלית, ובמקום זאת מדגיש את ההקשר האנטי־אימפריאלי (שנהב ואחרים 2015). באופן פרדוקסלי, המחקר הענף על אימפריות וקולוניאליזם בעולם וגם באקדמיה בישראל כמעט מעולם לא שימש את החוקרים היהודים־ישראלים במחקר על החברה היהודית־ישראלית עצמה. ניתוח הסכסוך מתוך הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית מאפשר הבנה מעמיקה יותר של היחסים בין התנועה הציונית למרכזים המטרופוליניים ומדגיש את תפקידה של האימפריה הבריטית, שחסותה אפשרה לפרויקט הציוני להתממש. למרות הצהרת בלפור והתמיכה העצומה שבאה אחר כך, נטה הנרטיב הציוני להכחיש את המטריצה האימפריאלית הזו. חלק מהמתיישבים הציונים ראו את עצמם כילידים, והיו שראו באימפריה הבריטית כוח זר השולט בהם. על פי הנרטיב המוכר הזה, הקמת המדינה ב־1948 נתפסה כתהליך של עצמאות מהבריטים. עם זאת, גם ההיבט הזה, האנטי־קולוניאלי לכאורה, הוא מסמן מובהק של קולוניאליזם התיישבותי המאופיין, לפי וראצ'יני, בשני סממנים הכרחיים: החשיבות שמייחסים המתיישבים לאוטונומיה שלהם מסוכנים מיישבים חיצוניים (כלומר, מטרופולין או מדינת־אם) והכפפת הילידים (Veracini 2010, 61–63). כדי להיווכח שחסות האימפריה הבריטית היא מרכיב קריטי ב"תנאי האפשרות האובייקטיביים" (במושגי מקס ובר), די לשאול: מה היה קורה אלמלא תמכה האימפריה הבריטית בתנועה הציונית בשלבים העיקריים של המנדט, אלמלא מנעה את התפתחותם של מוסדות פרוטו־ריבוניים פלסטיניים ולא כרסמה בכוח העמידה של החברה הפלסטינית בתקופת "המרד הערבי הגדול" בשנים 1936–1939?

מסורת ניתוח ערבית ופלסטינית ותיקה יותר, שאפשר לכנותה "אימפריאלית" (Kayyali 1977), אמנם הכירה בתפקיד החשוב של תמיכת האימפריה בהצלחתה של התנועה הציונית, אבל נטתה לבחון את הסכסוך על פי האינטרסים האימפריאליים בלבד. מנקודת מבט זו איבדו הסכסוכים המקומיים מחשיבותם. הפרדיגמה הקולוניאלית־התיישבותית, לעומת זאת, מדגישה את האוטונומיה היחסית של המתיישבים היהודים בסֶפֶר לעומת האימפריה. מנגד, בעבור הפלסטינים, ניתוח הסכסוך במסגרת הפרדיגמה מסייע להבין את התבוסה של 1948. הוספת הגורם המטרופוליני, בשילוב תפקידם של חבר הלאומים ושל האו"ם, מבהירה שהפרויקט הציוני שאב את רוב כוחו מן המטרופולין – מקור ההון למפעל ההתיישבות והמסגרת שסיפקה לו חסות פוליטית.

ההבחנות הללו מעוררות שורה של שאלות; החשובה שבהן קשורה לנתיב ההתפתחות העתידי של המקרה המקומי לנוכח תולדותיהן של אוכלוסיות ילידיות בעולם. מהצד האחד עומדת "התבוסה" לכאורה של הילידים בצפון אמריקה, באוסטרליה או בקנדה (ויש להיזהר מתפיסתה כמוחלטת וסופית לנוכח המאבקים הנמשכים בקרב אוכלוסיות אלה); מהצד האחר עומד המודל האלג'ירי – תבוסת המתיישבים וחזרתם למטרופולין. מקרה המחקר של ישראל מציב לפתחנו אתגר: מכיוון שאי־אפשר לדבר ברצינות על "תבוסת" הילידים (שכן הפלסטינים ממשיכים להתנגד ולתבוע ריבונות) ולא על שובם של המהגרים־המתיישבים

היהודים לארצות מוצאם, נדרשת אפשרות שלישית, המכירה בקיומן של שתי הקבוצות זו בצד זו. בהקשר זה מתעוררות שאלות בדבר חלופות למבנים הקיימים, המבוססים על זכויות יתר של היהודים ועל הכפפת הפלסטינים (בין במסגרת המדינה היהודית ובין בחסות כיבוש צבאי), ובדבר תהליכי דה-קולוניזציה, שיעגנו את זכויותיהם הלאומיות של היהודים הישראלים ושל הפלסטינים כאחד. ניצנים של מודלים כאלה מתפתחים בקרב חוקרים פלסטינים אזרחי ישראל ובקרב כמה קבוצות פוליטיות רדיקליות.

ואמנם, למרות המבנה הקולוניאלי-התיישבותי ולמרות האיבה הפורצת בגלוי בעיתות משבר, התפתחו בישראל גם יחסי קרבה אנושיים בין החברה הפלסטינית לבין החברה היהודית. ניתוח פנומנולוגי של המפגש בין שתי החברות חושף את היחסים רבי-הסתירות ביניהן ומשרטט אפשרויות תיאורטיות לדה-קולוניזציה. במילים אחרות, פיתוח הפרדיגמה של קולוניאליזם התיישבותי חשוב לא רק כדי לשקף את המציאות הפוליטית אלא גם כדי לייצר נקודות חשיבה על אפשרויות שאינן לכודות בהגמוניה המחקרית והפוליטית הקיימת. היות שהקולוניאליזם ההתיישבותי לוכד הן את המתישבים והן את הילידים (כולל החוקרים שבהם) במערכות יחסים היררכיות, הסוציולוגיה של הידע שתיארתי עד כה – והפנומנולוגיה המוצעת להלן – מציגות אפשרויות לפירוקן ומאירות אפשרויות לקיום משותף חלופי מנקודת מבטם של הילידים, קורבנות הקולוניאליזם ההתיישבותי.

הצעה לסדר: פנומנולוגיה של היחסים בין האזרחים הפלסטינים בישראל לבין החברה הישראלית

הממשל הצבאי ובעיקר הגבלות התנועה שהוטלו על הפלסטינים אזרחי ישראל בלמו במשך שנים ארוכות את התפתחותם של יחסים ישירים בין הפלסטינים ליהודים בישראל. יחסים אלה הלכו והתפתחו במהלך שנות השישים, עם ההחלשה ההדרגתית והחלקית של הפיקוח במקומות עבודה, באוניברסיטאות ובמכללות, בבתי החולים ובמסחר. יחסים אלה שכיחים יותר בין פלסטינים לישראלים החיים במקומות המכונים "ערים מעורבות". אף שהיחסים מוגבלים בהיקפם ובעומקם, הפלסטינים בישראל פיתחו עמדה חיצונית/פנימית – חברתית, תרבותית ופוליטית – כלפי החברה היהודית-ישראלית הן באמצעות היחסים האישיים, המקצועיים והמשפחתיים עם יהודים ישראלים, והן מעצם היותם חלק מהמרקם החברתי והפוליטי בישראל. ההשתתפות של הפלסטינים במערכת הפוליטית בישראל תרמה אף היא לעיצוב תובנות ביחס לקהילה האחרת, קהילה שאת לשונה הם מכירים הרבה יותר מכפי שאזרחי ישראל היהודים מכירים את לשונה ואת תרבותה של הקהילה הפלסטינית.

המפגש בין הפלסטינים בישראל לבין הישראלים שונה מהמפגש של ישראלים עם פלסטינים בשטחים שנכבשו ב-1967. שם הקשר עם היהודים מעוצב בעיקרו באמצעות הכיבוש הצבאי – מפגש במחסומים, בבתי כלא, בעימותים עם חיילים או עם מתנחלים. מנקודת מבטם של הפלסטינים בשטחים הכבושים, האזרחים היהודים/המתנחלים הם בראש

ובראשונה האויב והכובש. המצב מורכב יותר בעבור הפלסטינים בישראל; חברי הקהילה היהודית יכולים להיות עמיתים, לקוחות, מטופלים, מטפלים, רופאים, סטודנטים או מורים, ורבים מנהלים איתם קשרי גומלין יומיומיים.

התנסותם של הפלסטינים בישראל שונה אף מזו של הפליטים הפלסטינים בגלות, שבעבורם יהודים ישראלים הם רק הפולשים שהשתלטו על בתיהם ומולדתם. מבחינתם של רבים מן הפלסטינים הפליטים, הזמן נשאר קפוא ב־1948. כאשר נתבקשו פלסטינים מהגלות בספרו של יאסר סולימאן (Suleiman 2016) לתאר כיצד הם תופסים את פלסטין ואת גלותם, בתשובות שנתנו הם דמיינו את פלסטין ללא נוכחות יהודית: אף שהם רואים ביהודים הישראלים פולשים וכובשים, הקיום היהודי אינו תופס מקום בתודעתם כשהם חושבים על פלסטין. הפניית שאלות דומות לפלסטינים בישראל עשויה להניב תשובות שונות. תפיסת הזמן והמרחב בעבור הפלסטינים בישראל עוצבה מתוך קשרי גומלין עם היהודים הישראלים, במרחב פלסטיני שחלו בו תהליכי טרנספורמציה, מחיקה והריסה עמוקים אך חלקיים.

לנוכח זאת אפשר להבין מדוע החברה הפלסטינית בישראל (לעומת שאר חלקי החברה הפלסטינית) היא שהצמיחה את הקבוצות הראשונות שהציגו חזון של קיום דו־לאומי עוד בסוף שנות התשעים (גאנס 1999; רוחאנא 1999), העלו דיון ביחס לאפשרות להפוך את המתישבים לילידים (Zreik 2016), ודנו בדה־קולוניזציה כאמצעי לפיוס היסטורי (Rouhana 2017) או במדינה דו־לאומית כמסגרת מורלית ופרקטית (Bashir 2009).²¹ גישות אלה משקפות, לטענתי, את מיקומם הפוליטי של הפלסטינים בתוך ישראל כקבוצה בעלת זכויות יתר ביחס לפלסטינים החיים בהווה של כיבוש או כפליטים, ויש להם אפשרות ויכולת להרהר גם על מקומם של המתישבים ועל עתידם אף שהם חיים במסגרת מנגנון ישראלי דכאני, שהאזרחים היהודים הם חלק ממנו.

באמנה הפלסטינית שאימץ אש"ף נתפסו היהודים בפלסטין כקהילה דתית ולא כקהילה לאומית. במציאות הנוכחית, לעומת זאת, מקדמים כמה חוקרים פלסטינים בישראל את הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית ובה בעת מעוררים דיון על הצורך להכיר בקבוצה היהודית הישראלית כקבוצה לאומית במסגרת של תהליך דה־קולוניזציה וויתור מצד היהודים על זכויות היתר המוקנות להם במשטר הקולוניאלי הקיים. הם מבחינים בין הכרה בציונות לבין הכרה בחלק מתוצאותיו של הפרויקט הציוני. את טענותיהם הם מקדמים הן בתוך ישראל והן בקרב הפלסטינים בגדה המערבית ובפזורה. עמדות אלה – המתבטאות גם במסמכי החזון העתידי שפרסמו ארגונים פלסטיניים בישראל והעוסקות בשאלת זכויותיהם

21 קשרי הגומלין עם עמיתים יהודים ישראלים, המבקשים לקדם דיון בזכויותיהם הפוליטיות של היהודים בפלסטין במסגרת של דה־קולוניזציה ודו־לאומיות, מחזקים מגמות אלה (שנהב 2010; Raz-Krakotzkin 2011).

הקולקטיביות של היהודים הישראלים²² – מתקבלות לפעמים בביקורתיות מובנת בעיני חלק מהפלסטינים בגדה המערבית החיים תחת כיבוש.²³

במונחיו של פייר בורדייה, הפלסטינים אזרחי ישראל רכשו הון תרבותי וחברתי, והם עושים בו שימוש גם ללימוד ישראל והציונות. כפי שראינו, רבים מהפלסטינים העוסקים כיום בחקר ישראל והציונות הם פלסטינים מישראל המכירים היטב את התרבות הישראלית ואת השפה העברית ואף נהנים מנגישות יחסית לארכיונים הישראליים. הם פעילים לא רק בפרויקטים מחקריים ואקדמיים בישראל אלא גם במוסדות בשטחים הפלסטיניים שנכבשו ב-1967 (כמו מדאר – המרכז הפלסטיני ללימודי ישראל ברמאללה; מסאראת – המרכז הפלסטיני לחקר מדיניות ומחקרים אסטרטגיים ברמאללה; המרכז ללימודים פלסטיניים ברמאללה; התוכנית ללימודי תואר שני בלימודים ישראליים באוניברסיטת ביר זית).

קשה להבחין במגמות דומות בחברה היהודית-ישראלית, גם לא בשדה האקדמי. הרוב המכריע של היהודים תופסים את עצמם כאזרחי המקום ואת הארץ כמולדתם שלהם בלבד. הם אינם רואים בעצמם מתיישבים ואינם מכירים בילידותם של הפלסטינים או בזכויותיהם הקולקטיביות כקבוצה לאומית; לכל היותר הם רואים בפלסטינים זרים בעלי אזרחות ישראלית, הנהנים מזכויות פוליטיות ליברליות במדינה היהודית. אינני מציעה כאן גישה מהותנית אלא תהליכית: בתנאים מסוימים יכולים גם המתישבים לחרוג מעמדתם, לוותר על מעמדם ועל זכויות היתר הקולוניאליות ולפתוח בדיאלוג שוויוני. ידיעת ערבית, כאחת השפות של המרחב המשותף, תעודד או תאיץ תהליך זה.

סיכום

פוסט-ציונות, סוציולוגיה ביקורתית, פוסטקולוניאליזם ופרדיגמת הקולוניאליזם ההתיישבותי הם ארבע גישות מובחנות בחקר המקרה הישראלי והפלסטיני. מקורן של שלוש הגישות הראשונות בחברת המתיישבים עצמה; הרביעית, לעומת זאת, התעצבה במידה רבה מעמדה ייחודית – מחוץ לחברה המתיישבת אבל גם בתוכה. הגל החדש של הפרדיגמה בישראל מביא נקודת מבט ילידית למחקר ההיסטורי והחברתי במדעי הרוח, במדעי החברה ובמשפטים, המאתגרת את שורשיו של הפרויקט הקולוניאלי ההתיישבותי.

22 למשל, "הצהרת חיפה" משנת 2007 קובעת: "אנו מנסחים את השקפתנו בדבר התנאים לפיוס היסטורי והעתידי שאליו אנחנו שואפים ביחסים בין העם הפלסטיני לבין העם היהודי הישראלי. [...] הפיוס ההיסטורי דורש מאתנו, הפלסטינים הערבים, להכיר בזכותו של העם היהודי הישראלי להגדרה עצמית ולחיים עם העם הפלסטיני ועם שאר עמי האזור בשלום, בכבוד ובכיתחון".

23 דוגמה לביקורת כזו אפשר למצוא בכנס השנתי השלישי של מסאראת – המרכז הפלסטיני לחקר מדיניות ולימודים אסטרטגיים שנערך ברמאללה באפריל 2014, כלפי דבריהם של רוחאנא וזריק. רוחאנא הציג נייר עמדה שכותרתו "הפרויקט הלאומי הפלסטיני: לקראת החזרה אל מסגרת הקולוניאליזם ההתיישבותי" (ראו בערבית www.youtube.com/watch?v=tgXB_imIMvw). הן רוחאנא והן זריק, שהגיב לדבריו, דנו בזכויותיהם הקולקטיביות של היהודים ובמשמעות ההכרה בזכויות אלה כמרכיב חיוני וחשוב בעיצוב הפרויקט הפוליטי הפלסטיני.

עם זאת, הפרדיגמה עדיין בראשית דרכה ודרושה עבודה רבה כדי לבססה. אחת הביקורות המוצדקות שהועלו נגדה נסבה על התמקדות היתר במתיישבים ובפרקטיקות שלהם, המשעתקת את שוליותם של הילידים. ביקורת זו קוראת למעורבות ולהתמודדות מעמיקה יותר עם לימודי הילידים (*indigenous studies*) כדי לשפוך אור על ההיסטוריה של הילידים, על חוויותיהם, על התנגדותם ועל הידע שלהם במקום לנקוט התמקדות יתר במחיקתם או ב"מבנה". בהקשר זה טענו חוקרים ילידים כמו רנא ברקאת ואחרים כי הקולוניאליזם ההתיישבותי כדגם בלעדי אינו מספק דרך להתמודד עם דינמיקה ארוכה של הישרדות ושל התנגדות אנטי-קולוניאלית; לטענתם, לימודי הקולוניאליזם ההתיישבותי אינם אמורים לשמש תחליף ללימודי הילידים (Kauanui 2016; Barakat 2017). ביקורת חשובה נוספת היא שהתמקדות בקולוניאליזם התיישבותי כתת-שדה מובחן, במנותק ממשטרי דיכוי ושליטה אחרים – ובייחוד מאימפריאליזם ומקפיטליזם – מונעת את האפשרות של הבנה מורכבת ורב-ממדית של התהליכים (Vimalassery et al. 2016).

קשה לנבא אם יש בכוחה של הפרדיגמה לערער על ההגמוניה הציונית בשדות המחקר השונים. עם זאת, השינויים בנסיבות ההיסטוריות והפוליטיות בהקשר הישראלי/פלסטיני יקשו להמשיך ולהתעלם ממנה או לנקוט יחס מבטל כלפיה. ראשית, כפי שראינו, עליית הפרדיגמה והפיכתה לחלק מהתודעה הפלסטינית קשורות לשינוי פוליטי ביחסים בין האזרחים הפלסטינים בישראל לבין המדינה. שנית, גם הנוף האקדמי שונה מזה ששרר בעת עלייתם של ההיסטוריונים החדשים, של הסוציולוגיה הביקורתית ושל המחקרים הפוסטקולוניאליים. אז הדיונים על מלחמת 1948 והנכבה והעלאת זיכרון הגירוש לא היו חלק מפרויקט פוליטי; כיום עבודתם של חוקרים וסטודנטים פלסטינים בישראל, כמו הנוכחות הפוליטית הקולקטיבית הפלסטינית עצמה, נעשית גלויה לעין. לעת עתה מדובר בקבוצה זעירה, אולם היא גדלה והולכת, בין היתר משום שאופיו של העיסוק בפרדיגמה השתנה מעיסוק תיאורטי של כמה חוקרים יחידים לתהליך של למידה קולקטיבית, המתנהל בשיתוף פעולה עם חוקרים בינלאומיים. למרות ההגבלות הפוליטיות הגוברות המוטלות על החופש האקדמי בישראל, חוקרים פלסטינים וישראלים ממשיכים לקרוא תיגר על הנרטיב הציוני.

הפרדיגמה הקולוניאלית ההתיישבותית חשובה לדיון על ישראל, אך היא חשובה כמסגרת פרשנית היכולה להביא בחשבון מורכבויות ומאפיינים ייחודיים להקשר שבו היא פועלת ומתערערת ולא כמערכת פתרונות ודגמים אוניברסליים ונתונים מראש. הקולוניאליזם הציוני אינו מבנה מונוליתי כול-יכול והוא אינו פועל באופן חד-כיווני בלבד; זהו תהליך מתמשך ודינמי המבקש למחוק, לנשל ולנצל, אך שיטותיו משתנות ומתחדשות, שכן הוא מתערער בדרכים ספציפיות בזכות פעילותם של הפלסטינים ובזכות התנגדותם.

אחד האתגרים העומדים בפני החוקרים הוא להתגבר על הנטייה לבודד את הדיון בפלסטין/ישראל ולהדגיש הדגשת יתר את ייחודיותו. לא פשוט להתמודד עם המגמה הציוני-צנטרית והיהודי-צנטרית של המחקר – הממוקדת במחשבה, באידיאולוגיה ובעשייה הציונית או היהודית – בלא ליפול למלכודת הפלסטינו-צנטרית. לשם כך יש לבחון זיקות

בינו לבין מקרים אחרים של קולוניאליזם התיישבותי ולכונן ידע שיוכל להיות רלוונטי גם לאתרים אחרים. המקרה הישראלי/פלסטיני משמש מעין מעבדה לבדיקת תצורות שונות של דיכוי, של שליטה ושל התנגדות וגם של כינון של קבוצות לאומיות. האם העיסוק המחודש בקולוניאליזם ההתיישבותי יוכל לקדם את הלימודים הישראליים והלימודים הפלסטיניים כפי שלימודי המוכפפים בהודו קראו תיגר על פרדיגמות הגמוניות קיימות? דיאלוג ביקורתי בין התיאוריה החברתית-פוליטית לבין הפרדיגמה הקולוניאלית-התיישבותית יפתח נתיבים חדשים בכיוון זה.

ביבליוגרפיה

- אלגזי, גדי, 2017. "כבר באירופה: מחשבות על קולוניאליזם התיישבותי, מדיאבלי ומודרני", זמנים 137, עמ' 116-133.
- בשארה, עזמי, 1993. "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף), עמ' 7-20.
- גאנם, אסעד, 1999. "מדינה דו-לאומית, פלסטינית-ישראלית על כל שטח א"י/פלסטין ומקומם של הערבים אזרחי ישראל במערכת זאת", שרה אוסצקי-לזר, אסעד גאנם ואילן פפה (עורכים), 7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, עמ' 271-303.
- גביון, רות, 1998. "מדינה יהודית ודמוקרטית: אתגרים וסיכונים", מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית יהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ו"ל, תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב, עמ' 213-278.
- הופשטטר, נעם, 2016. עניין של גישה: חסמים לגישת הציבור לארכיונים הממשלתיים, תל אביב: עקבות – המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני.
- השש, יאלי, 2017. "כולנו יהודים: על 'זבל לבן', מזרחים ושוליות מרובה בתוך ההגמוניה", תיאוריה וביקורת 48 (קיץ), עמ' 249-264.
- חבר, חנן, ועדי אופיר, 1994. "הומי ק. באבא: תיאוריה על חבל דק", תיאוריה וביקורת 5 (סתיו), עמ' 141-143.
- יפתחאל, אורן, 2000. "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של ייחוד הארץ", אלפיים 19, עמ' 78-105.
- , 2010. "הפלסטינים בישראל: יחסי רוב-מיעוט והמצב הקולוניאלי", מדינה וחברה 7(1), עמ' 101-118.
- מוסטפא, מוהנד, ואסעד גאנם, 2017. "הפלסטינים בישראל: בין המדינה לבין המולדת – סקירה של התפתחות המחקר", מגמות נא(2), עמ' 143-164.
- נאשף, איסמאעיל, 2017. "ערבית": סיפורה של מסכה קולוניאלית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- סבאע' ח'ורי, אריז', 2015. "פרקטיקות קולוניזציה ואינטראקציות בספר: קיבוצי השומר הצעיר וכפרי הסביבה הערבים בשולי עמק יזרעאל (מרג' אבן עאמר), 1936-1956", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- סמוחה, סמי, 1999. "אופציית הסטטוס-קוו: ישראל כדמוקרטיה אתנית – מדינה יהודית-דמוקרטית", שרה אוסצקי-לזר, אסעד גאנם ואילן פפה (עורכים), 7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, עמ' 23-77.
- סעיד, אדוארד, 1981 [1979]. **שאלת פלסטין**, בתרגום רונית לנטין ויהלי עמית, תל אביב: מפרש. —, 2000 [1978]. **אורינטליזם**, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.
- ע'אנם, הונידה, 2016. "מקובניה עד אל-בוארה: גנאלוגיה של ההמשגה הפלסטינית להתיישבות היהודית בפלסטין/ישראל", תיאוריה וביקורת 47 (חורף), עמ' 15-39.
- פנון, פרנץ, 2004 [1952]. **עור שחור, מסכות לבנות**, בתרגום תמר קפלנסקי, תל אביב: מעריב. —, 2006 [1961]. **מקוללים עלי אדמות**, בתרגום אורית רוזן, תל אביב: כבל.
- קימרלינג, ברוך, ויואל שמואל מגדל, 1999. **פלסטינים: עם בהיווצרותו**, ירושלים: כתר.
- רוחאנא, נדים, 1999. "אופציית המדינה הדרן-לאומית", שרה אוסצקי-לזר, אסעד גאנם ואילן פפה (עורכים), 7 דרכים: אופציות תיאורטיות למעמד הערבים בישראל, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, עמ' 243-269.
- רוזקרוצקי, אמנון, 2007. "מדינה יהודית ודמוקרטיה: שישה מבטים", ירמיהו יובל (עורך), **זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני: מבט אנציקלופדי**, כרך רביעי, ירושלים: כתר, למדא – עמותה לתרבות יהודית מודרנית, מכון שפינוזה, עמ' 507-511.
- רם, אורי, 2017. "סוציולוגיה בימי נתניהו: מגמות ביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית בתחילת המאה ה-21", **מגמות נא(2)**, עמ' 13-68.
- שנהב, יהודה (עורך), 2004. **קולניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- , 2006. "חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההיסטוריה האימפריאלית?", **תיאוריה וביקורת** 29 (סתיו), עמ' 205-218.
- , 2010. **במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית**, תל אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, ניסים מזרחי ויונתן מנדל, 2015. "ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל: דוח", ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר ואוניברסיטת תל אביב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- שרון, סמדר, 2018. "כך כובשים מולדת": **תכנון ויישוב חבל לכיש בשנות החמישים**, חיפה: פרדס.
- الغازي، غادي، 2018. "قضية اللاجئين: بين نكبة 1948 وحرب 1967"، **مجلة الدراسات الفلسطينية** 113، ص 90-106 (אלגזי, גדי, 2018. "סוגיית הפליטים: בין הנכבה של 1948 ומלחמת 1967", **כתב עת למחקרים פלסטיניים** 113, עמ' 90-106).
- هلال، جميل، 2016. "سر استعصاء الدولة الفلسطينية"، **شؤون فلسطينية** 262-263، ص 31-40 (הלאל, ג'מיל, 2016. "נמנעות המדינה הפלסטינית", **סוגיות פלסטיניות** 262-263, עמ' 31-40).

- Abdo, Nahla, 2011. *Women in Israel: Race, Gender and Citizenship*, London: Zed Books.
- Abu-Lughod, Ibrahim, and Baha Abu-Laban, 1974. *Settler Regimes in Africa and the Arab World*, Illinois: Medina University Press International.
- Abu-Rabia-Queder, Sarab, 2017. "The Biopolitics of Declassing Palestinian Professional Women in a Settler-Colonial Context," *Current Sociology* 6, pp. 1–18.
- Abu-Saad, Ismael, 2008. "Spatial Transformation and Indigenous Resistance: The Urbanization of Palestinian Bedouin in Southern Israel," *American Behavioral Scientist* 51, pp. 1713–1754.
- Algazi, Gadi, 2015. "Settler Colonialism: Some Problems," paper presented at Mada's Workshop "Settler Colonialism and Zionism," Ramallah, Dec. 16–17.
- , 2017. "Profits of Military Rule," paper presented at the Workshop "New Directions in Palestinian Studies: The Politics of Archives and the Practices of Memory," Brown University, March 3–4.
- Barakat, Rana, 2017. "Writing/Righting Palestine Studies: Settler Colonialism, Indigenous Sovereignty and Resisting the Ghost(s) of History," *Settler Colonial Studies* 15(5), pp. 349–363.
- Bashir, Bashir, 2009. "Bi-National State in Israel/Palestine: A Moral and Practical Solution," in Hani Masri (ed.), *3rd Annual Conference: Towards a Palestinian Strategy Capable of Realizing the Palestinian National Aims*, Ramallah: Palestinian Centre for Media and Research, pp. 132–138.
- Biolsi, Thomas, 2005. "Imagined Geographies: Sovereignty, Indigenous Space, and American Indian Struggle," *American Ethnologist* 32(2), pp. 239–259.
- Ehrlich, Avishai, 1978. "The Crisis in Israel, Danger of Fascism?" *Khamsin* 5, Matzpen (online).
- Elkins, Caroline, and Susan Pedersen, 2005. "Introduction: Settler Colonialism: A Concept and Its Uses," in Caroline Elkins and Susan Pedersen (eds.), *Settler Colonialism in the Twentieth Century*, New York and London: Routledge, pp. 1–20.
- Elmessiri, Abdelwahab, 1977. *The Land of Promise: A Critique of Political Zionism*, New Brunswick, NJ: North American.
- Flapan, Simha, 1987. *The Birth of Israel: Myths and Realities*, New York: Pantheon Books.
- Ghanem, Asad, Nadim Rouhana, and Oren Yiftachel, 1998. "Questioning 'Ethnic Democracy': A Response to Sammy Smooha," *Israel Studies* 3(2), pp. 253–267.
- Hilal, Jamil, 1976. "Imperialism and Settler Colonialism in West Asia: Israel and the Arab Palestinian Struggle," *Utafiti: Journal of Arts and Social Studies and Social Sciences* 1(1), pp. 51–69.

- Jabbour, George, 1970. *Settler Colonialism in Southern Africa and the Middle East*, Beirut: Palestine Liberation Organization Research Center.
- Jamal, Amal, 2002. "Beyond 'Ethnic Democracy': State Structure, Multi-Cultural Conflict and Differentiated Citizenship in Israel," *New Political Science* 24(3), pp. 411–431.
- , 2017. "Neo-Zionism and Palestine: The Unveiling of Settler-Colonial Practices in Mainstream Zionism," *Journal of Holy Land and Palestine Studies* 16(1), pp. 47–78.
- Kauanui, Kēhaulani, 2016. "'A Structure, Not an Event': Settler Colonialism and Enduring Indigeneity," *Lateral* 5(1) (online).
- Kayyali, Abdul-Wahab, 1977. "Zionism and Imperialism: The Historical Origins," *Journal of Palestine Studies* 6(3), pp. 98–112.
- Kedar, Alexandre, Ahmad Amara, and Oren Yiftachel, 2018. *Emptied Lands: A Legal Geography of Bedouin Rights in the Negev*, Stanford: Stanford University Press.
- Khalidi, Rashid, 1997. *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimension of Zionist Politics*, Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- Lloyd, David, 2012. "Settler Colonialism and the State of Exception: The Example of Palestine/Israel," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 59–80.
- Lockman, Zachary, 2012. "Land, Labor and the Logic of Zionism: A Critical Engagement with Gershon Shafir," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 9–38.
- Mamdani, Mahmood, 2015. "Settler Colonialism: Then and Now," *Critical Inquiry* 41(3), pp. 596–614.
- Masalha, Nur, 1992. *Expulsion of the Palestinians: The Concept of "Transfer" in Zionist Political Thought 1882–1948*, Washington DC: Institute for Palestine Studies.
- , 1997. *A Land without a People: Israel, Transfer and the Palestinians 1948–1996*, London: Clays.
- McLeod, Scott, 1987. "An Interview with Yasser Arafat," *The New York Review of Books*, June 11.
- Nasara, Mansour, 2012. "The Ongoing Judaisation of the Naqab and the Struggle for Recognising the Indigenous Rights of the Arab Bedouin People," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 81–107.
- Nazzal, Nafez, 1978. *The Palestinian Exodus from Galilee, 1948*, Monograph Series 49, Beirut: Institute for Palestine Studies.
- Pappe, Ilan (ed.), 1995. *The Israel/Palestine Question*, New York: Routledge.
- , 2008. "Zionism as Colonialism: A Comparative View of Diluted Colonialism in Asia and Africa," *South Atlantic Quarterly* 107(4), pp. 611–633.

- Penslar, Derek, 2007. "Is Zionism a Colonial Movement?" in *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*, London and New York: Routledge, pp. 90–111.
- Piterberg, Gabriel, 2013. "The Zionist Colonization of Palestine in the Context of Comparative Settler Colonialism," in Rochelle Davis and Mimi Kirk (eds.), *Palestine and the Palestinians in the 21st Century*, Indiana: Indiana University Press, pp. 15–34.
- Ram, Uri, 1993. "The Colonization Perspective in Israeli Sociology: Internal and External Comparisons," *Journal of Historical Sociology* 6(3), pp. 327–350.
- , 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology*, Albany: SUNY Series in Israeli Studies.
- , 2011. *Israeli Nationalism: Social Conflicts and the Politics of Knowledge*, London: Routledge.
- Raz-Krakotzkin, Amnon, 2011. "Separation and Bi-nationalism," *Jadal* 10 (online).
- Robinson, Shira, 2013. *Palestinians and the Birth of Israel's Liberal Settler State*, California: Stanford University Press.
- Rodinson, Maxime, 1973 [1967]. *Israel: A Colonial-Settler State*, New York: Monad Press.
- Rouhana, Nadim, 2017. "Decolonization as Reconciliation: Rethinking the National Conflict Paradigm in the Israeli–Palestinian Conflict," *Ethnic and Racial Studies* 41(4), pp. 643–662.
- Rouhana, Nadim, and Areej Sabbagh-Khoury, 2015. "Settler-Colonial Citizenship: Conceptualizing the Relationship between Israel and Its Palestinian Citizens," *Settler Colonial Studies* 5(3), pp. 1–21.
- , 2017. "Memory and the Return of History in a Settler-Colonial Context," in Nadim Rouhana (ed.), *Israel and Its Palestinian Citizens: Ethnic Privileges in the Jewish State*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 393–432.
- Sabbagh-Khoury, Areej, 2010. "Palestinian Predicaments: Jewish Immigration and Palestinian Repatriation," in Rhoda Kanaaneh and Isis Nusair (eds.), *Displaced at Home: Ethnicity and Gender among Palestinians in Israel*, New York: SUNY Press, pp. 171–187.
- Sa'di, Ahmad, 2012. "Colonialism and Surveillance," in Kirstie Ball, Kevin Haggerty, and David Lyon (eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies*, London: Routledge, pp. 151–158.
- Said, Edward, 1979. "Zionism from the Standpoint of Its Victims," *Social Text* 1, pp. 7–58.
- Sayegh, Fayez, 1965. *Zionist Colonialism in Palestine*, Beirut: Research Center of the Palestine Liberation Organization.

- Sayigh, Rosemary, 1979. *The Palestinians: From Peasants to Revolutionaries*, London: Zed Books.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882–1914*, New York: Cambridge University Press.
- Shalhoub-Kevorkian, Nadera, 2014. "Human Suffering in Colonial Contexts: Reflections from Palestine," *Settler Colonial Studies* 4(3), pp. 277–290.
- Shihade, Magid, 2012. "Settler Colonialism and Conflict: The Israeli State and Its Palestinian Subjects," *Settler Colonial Studies* 2(1), pp. 108–123.
- Shlaim, Avi, 1995. "The Debate about 1948," in Ilan Pappé (ed.), *The Israel/Palestine Question*, New York: Routledge, pp. 171–192.
- Shohat, Ella, 2004. "The 'Postcolonial' in Translation: Reading Said in Hebrew," *Journal of Palestine Studies* 3, pp. 55–75.
- Stasiulis, Daiva, and Nira Yuval-Davis, 1995. "Introduction: Beyond Dichotomies: Gender, Race, Ethnicity and Class in Settler Colonial Societies," in Daiva Stasiulis and Nira Yuval-Davis (eds.), *Unsettling Settler Societies: Articulations of Gender, Race, Ethnicity and Class*, London: Sage, pp. 1–37.
- Suleiman, Yasir, 2016. *Being Palestinian: Personal Reflections on Palestinian Identity in the Diaspora*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Svirsky, Marcelo, and Ronen Ben-Arie, 2017. *From Shared Life to Co-resistance in Historic Palestine*, Maryland: Rowman and Littlefield International.
- Usher, Graham, 2004. "Not Red Indians," *Al-Ahram Weekly*, Nov. 4–10.
- Veracini, Lorenzo, 2010. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*, New York: Palgrave Macmillan.
- , 2013. "The Other Shift: Settler Colonialism, Israel and the Occupation," *Journal of Palestine Studies* 42(2), pp. 26–42.
- Vimalassery, Manu, Juliana Hu Pegues, and Alyosha Goldstein, 2016. "Colonial Unknowing," *Theory & Event* 19(4), pp. 1042–1054.
- Wolfe, Patrick, 1999. *Settler Colonialism and the Transformation of Anthropology*, London: Cassell.
- , 2016. "New Jews for Old: Racializing the Jewish State," in *Traces of History: Elementary Structures of Race*, London: Verso, pp. 239–270.
- Zreik, Raef, 2016. "When Does a Settler Become a Native? (With Apologies to Mamdani)," *Constellations* 23(3), pp. 351–364.
- Zureik, Elia, 2016. *Israel's Colonial Project in Palestine: Brutal Pursuit*, New York: Routledge.